

війни / Н. Саранюк, Л. Свірідова, О. Хмілевська // мат. Всеукр. наук. конф. – Львів, 2012. – С. 395.
2. Стерчо П. Карпато-Українська держава / П. Стерчо. – Львів, 1994. 3. Довгей В. Від Бескидів до Катині / В. Довгей // За вільну Україну. – 1991. – 2 лютого. 4. Буковський І. Утворення та діяльність військових формувань Карпатської України (1938–1939) / І. Буковський: дис... канд. іст. наук 20.02.22. – Львів: НУ “Львівська політехніка”, 2004. – С. 173. 5. Росоха С. Військо Закарпатської України. Карпатська Січ (1938–1939) / С. Росоха // Історія українського війська. – Львів, 1996. 6. Карпатська Січ: матер. наук.-практ. конф., присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП “Гражда”, 1996. – 252 с. 7. Archiv Ministerstva Zahranich Veci. – Прага; картон 606, 620 – політичні справи. 8. Державний архів Закарпатської обл., м. Ужгород, ф. 3, спр. 18, арк.32. 9. Державний архів Закарпатської обл., м. Ужгород, ф. 4. Міністерство внутрішніх справ, оп. 1, спр. 45. 10. Вегеш М. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. Вегеш. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 709. 11. Буковський І. Солідарність галицьких патріотів з Закарпатською Україною в боротьбі проти поневолення / І. Буковський // Військово-науковий вісник Військового інституту Сухопутних військ при НУ “Львівська політехніка”. – Львів, 2000. – Вип. 2. 12. Росоха С. Сойм Карпатської України / С. Росоха. – Львів, 1991. 13. Центральний державний історичний архів у Львові. Ф. 205. Прокурор апеляційного суду у Львові, оп. 1, спр. 221. 14. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1995. 15. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 2005. 16. Замлинський Т. Карпатська Січ / Т. Замлинський // Вісник НУ “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 1999. 18. Довгей В. Феномен Карпатської України / В. Довгей // За вільну Україну. – 1991. 19. Топальський В. Формування Карпатської Січі та участь її підрозділів в захисті Карпатської України / В. Топальський: матер. Всеукр. наук. конф. – Львів, 2010.

УДК:94:355.48(477.84)“1944.04”

О.Є. Семенів

Тернопільський національний технічний університет імені І. Пулюя

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНІ ЧИННИКИ ПРОРИВУ ОТОЧЕНОЇ 1-ї ТАНКОВОЇ АРМІЇ ВЕРМАХТУ НА ПІВДНІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ У КВІТНІ 1944 р.

© Семенів О.Є., 2013

Розглянуто питання проведення Червоною армією оточення 1-ї німецької танкової армії під м. Кам'янець-Подільським та чинники успішного виходу німецьких військ з оточення через територію Тернопільської області.

In the article, the question of encirclement of the 1st German Panzer Army near Kamyanets-Podilsky by the Red Army is overviewed and the factors of the successful escape of the German Armies from the encirclement across the Ternopol territory are analyzed.

Трагічні події на західноукраїнських землях часів Другої світової війни до сьогодні сприймаються неоднозначно. Лише об'єктивне висвітлення військово-політичного протистояння на Тернопільщині того часу дає змогу сучасникам використати досвід та уроки тих драматичних часів для консолідації державотворчих сил України. Відсутність у радянській і пострадянській історіографії комплексного наукового вивчення бойових дій на Тернопільщині у 1944 р. зумовила нагальну потребу неупередженого аналізу та оцінки конкретних питань цієї теми.

У багатьох історичних працях більшою чи меншою мірою висвітлюються події визволення України у 1944 р.. Висвітлення ходу визволення Тернопільщини у 1944 р. у вітчизняній та зару-

біжній історіографії істотно відрізнялося. У сучасній українській історіографії наявні праці, що містять дослідження перебігу Другої світової війни на цій території. Визначальне значення у цій царині мають праці І. Муковського та О. Лисенка “Звитяга та жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни” [1] та “Безсмертя. Книга пам’яті України в 1941–1945 роках” [2]. Також потрібно згадати дослідження історії Великої вітчизняної війни у роботі М. Ковалю “Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах”, хоча в його роботі недостатньо уваги приділено питанню перебігу військових дій 1944 р. на Західній Україні, і, особливо, на Тернопільщині. Також варто відзначити працю В. Грицюка “Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України”, що розглядає питання організації і проведення військових операцій радянських військ на території України в роки Великої Вітчизняної війни [3].

Зарубіжні історики, через неможливість отримати доступ до радянських військових та партійних архівів, події на Тернопільщині у 1944 р. описували дещо однобоко, спираючись на дані архівів німецької сторони. Водночас існують детальні історичні розвідки, що мають значний та добре деталізований документальний матеріал. Події 1944 р. на Тернопільщині залишили свій відбиток у дослідженнях німецьких істориків Ф. Мелентіна [4], К. Тіппельскірха, А. Бухнера [5]. Ці комплексні дослідження Другої світової війни, виконані окремими науковцями та групами колишніх високопосадових військових Вермахту, хотіли дати відповідь на причини невдач Вермахту навесні 1944 р. в ході військових дій на Правобережній Україні загалом і на Тернопільщині зокрема. Відомі британські дослідники Лідел Гарт у праці “Друга світова війна” [6] і Дж. Фулер у дослідженні “Друга світова війна. Стратегічний і тактичний огляд” [7] присвятили подіям на Тернопільщині кілька абзаців, окресливши лише загальні тенденції війни.

Події Другої світової війни на Тернопільщині знайшли певне відображення в історіографії, хоча вона ще не була об’єктом цілісного комплексного дослідження. В узагальнювальних працях, пов’язаних з темою, події, подаються у контексті суспільно-історичних процесів, а не в окремому ракурсі, що нерідко призводить до спрощених трактувань, які недостатньо відображають складність та суперечливість військових дій на теренах Тернопілля.

Однією з маловідомих сторінок Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції є оточення в районі м. Кам’янець-Подільський 1-ї німецької танкової армії та її прорив на захід в районі м. Бучач Тернопільської області. Якщо перше питання (оточення) знайшло своє відображення у вітчизняній історіографії, то прорив і вихід до основних частин Вермахту майже повністю не висвітлене в історичних працях.

Основа джерельної бази дослідження становлять військові документи, що зберігаються у фондах Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації в м. Подольск Московської області. Зосередженням відомостей про характер та хід бойових дій на Тернопільщині є фонд 236 Польового управління штабу – 1 Українського фронту. Фонди ф. 417 (60-та армія), ф. 857 (18-й гвардійський стрілецький корпус) містять накази військам, документи, що регламентували і направляли щоденну діяльність армії, накази та директиви вищого командування, журнали бойових дій, що включають викладення ходу бойових дій військ зі щодобовим відображенням подій у хронологічній послідовності, бойового і чисельного складу військ, співвідношення сил і засобів супротивника.

24 березня у результаті дії I радянської танкової армії було здійснено оточення в районі Кам’янець-Подільського IV танкової армії Вермахту, що було значним успіхом радянських збройних сил. Станом на 28 березня 1944 р. угруповання німецьких військ в районі м. Кам’янець-Подільський було оточене силами 3-ї гвардійської та 4-ї танкових армій, 1-ї гвардійської, 18-ї та 38-ї загальнонімецьких армій. В оточенні опинились десять німецьких танкових дивізій (1-ша, 6-та, 7-ма, 11-та, 16-та, 17-та, 19-та, 25-та, дивізії СС “Лейб штандарт Адольф Гітлер” і “Рейх”), дев’ять піхотних (1-ша, 68-ма, 75-та, 96-та, 82-га, 101-ша, 208-ма, 291-ша, 371-ма), 20-та моторизована і 18-та артилерійська дивізії. Проте охоплення 1-ї німецької танкової армії по периметру не було суцільним, у ньому були наявні значні розриви з заходу в районі Чемирівців, Дунаївців, Кам’янця-Подільського [8, с. 338].

У ситуації, що склалася, командування I Українського фронту неправильно визначило напрямок імовірного прориву і припустило, що блокована німецька армія прагнучиме здійснити

прорив на південь через р. Дністер у районі м. Хотин. Г.К. Жуков згадував: “Тепер, аналізуючи всю цю операцію, вважаю, що 1-шу танкову армію варто було б повернути з району Чортків – Товсте на схід для удару по оточеному угрупованню. Але ми тоді мали ґрунтовні дані, отримані з різних джерел, про рішення оточеного супротивника прориватись на південь через Дністер” [9, с. 634]. Слід вказати, що вихід 1-ї німецької танкової армії вкрай незадовільно висвітлений у радянській мемуарній літературі, тому спогади Жукова тривалий час були чи не єдиним орієнтиром для дослідників цього періоду Другої світової війни.

Проте фельдмаршал Е. Манштейн розробив план прориву оточених німецьких сил у західному напрямку через територію Тернопільщини. Відповідно до цього плану прорив оточеної 1-ї танкової армії повинен був забезпечити зустрічний удар 2-го танкового корпусу СС (9-та танкова дивізія СС “Тогенштауфен” і 10-та танкова дивізія СС “Фрундсберг”, 100-та легкопіхотна, 367-ма піхотна дивізія Вермахту) в районі Підгайці – Бучач. План Манштейна був затверджений 25 березня. Скориставшись зменшенням активності радянських військ на зовнішньому фронті оточення, німецька сторона провела необхідні перегрупування і підготовку до майбутнього прориву на півдні Тернопільщини [10, с. 250].

30 березня 1944 р. радянська авіарозвідка виявила пересування у західному напрямку великої групи німецьких військ. О 8.00 ранку виявлено рух 600 німецьких автомашин та 50 танків автодорогами у напрямку с. Лянцкорунь та м. Скала. Північно-східніше від м. Скала виявлено 20 танків та 200 автомашин, а неподалік с. Голосків Кам’янець-Подільського р-ну – скупчення авто-транспорту (близько 5000 автомашин).

Радянською радіорозвідкою була зафіксована робота у районі Збриж–Скала–Подільська радіостанцій 6-, 11-, 19-ї німецьких піхотних дивізій, 1-ї танкової дивізії СС “Лейбштандарт Адольф Гітлер”. Протягом ночі 31 березня частинами 4-ї радянської танкової армії спостерігалися масові польоти німецької авіації у напрямку оточеного німецького угруповання. Проте, незважаючи на дані розвідки, форсування р. Збруч в м. Скала-Подільська німецькими силами стало для радянського командування повною несподіванкою [10, с. 251].

У ніч на 31 березня передові частини оточених німецьких сил захопили два непошкоджені мости в м. Скала і с. Окопи, брід в районі с. Кудринці. О 24. 00 німецькі війська, що нараховували 27 танків та 200 автомашин, вбхід переправились через р. Збруч у селі Кудринці і оволоділи містечком Мельниця-Подільська. Основні частини 1-ї танкової армії (особливо танкові підрозділи) почали перехід через р. Збруч у м. Скала-Подільська і вже 1 квітня оволоділи районним центром Борщів. Згідно з журналом бойових дій І Українського фронту, остаточна думка радянського командування про рух оточеного угруповання на захід була зафіксована саме 1 квітня 1944 р. [11, л. 31].

Ще до початку руху оточеного німецького угруповання на захід командування І Українського фронту вирішило підсилити радянські війська в районі м. Бучача. 27 березня командувачу 38-ї армії було наказано вивести 28 березня зі складу армії 74-й стрілецький корпус і до 04.04.1944 р. перевести його в м. Бучач, 29 березня вивести зі складу 18-ї армії 52-й стрілецький корпус і направити його по маршруту Ярмолинці – Гусятин – Бучач – Коропець. 31 березня 52-й і 74-й стрілецькі корпуси почали перехід через р. Збруч по автомобільному мосту в м. Гусятин і пересувались у напрямку на захід паралельно до оточеного німецького угруповання.

Для ліквідації оточеного угруповання 74-й стрілецький корпус був переданий до складу І гвардійської армії і зосереджений для оборони 1 квітня 1944 р. трьома дивізіями (305-, 316-, 155-ю) в районі сіл Давидківці, Озеряни, Констанція, Глибочок фронтом на схід. Сподіваючись на швидкий розгром блокованих військ, командування І Українського фронту дещо самовпевнено поставило оточеним німецьким військам ультиматум, що містив вимогу припинення опору протягом 2 квітня, і здатися радянським силам. Шифрограмою №9481 військам І Українського фронту віддається наказ розгромити оточене німецьке угруповання в районі м. Скала-Подільська, організувати прийом німецьких військовополонених, виділивши для цього спеціальних офіцерів штабів [12, л.120].

Перші дні квітня 1944 р. були успішними для виходу з оточення 1-ї німецької танкової армії. 1 квітня о 23.00 німецькі сили з району м. Борщів нанесли сильний удар у напрямку захід і північний захід і зранку 2 квітня німці оволоділи с. Озеряни. О 8. 00 ранку був завданий другий

німецький удар з с. Лосяч в напрямку с. Давидківці. Відкинувши умови радянського ультиматуму, німецькі війська 3 квітня потіснили підрозділи 74-го стрілецького корпусу і до кінця дня оволоділи селами Давидківці, Глибочок, Констанція – ключовими позиціями для руху на захід. Радянські війська були змушені відступити на північ до м. Чорткова.

3 квітня на заміну 4-ї гвардійської танкової армії під м. Кам'янець-Подільський підійшли частини 38-ї загальновійськової армії, які мали замінити танкістів. Шифрограмою №9678 військам 4-ї танкової армії було наказано вивести форсованим маршем її частини з району м. Кам'янець-Подільський в район Давидківці – Озеряни через с. Оринін – Сокиринці – Коцюбинчики – Колиндяни і блокувати вузли доріг Борщів, Кривче, Гермаківка, Нівра, не допустивши відходу німецьких сил на південь через Дністер [13, л. 28]. Це завдання було заздалегідь неможливо виконати, оскільки німецький авангард вже просунувся далеко на захід.

Окрім головного завдання виходу з оточення, командування німецької групи армії “Південь” вимагало від Хубе прориву в район Тернополя для з’єднання з місцевим гарнізоном. Тому 4 квітня частина оточених сил атакувала передмістя Чорткова.

5 квітня 1944 р. ситуація на півдні Тернопільщини стала критичною. Оточені німецькі війська продовжили рух з с. Ягільниця до с. Базар, протягом дня вони взяли м. Товсте. Для забезпечення виходу з оточення німці здійснили прикриття своїх сил з півночі на рубежі Босири–Лосяч–Давидківці–Чортків і продовжили рух у згаданому напрямку на м. Бучач. Переправу через р. Збруч забезпечило успішне захоплення моста через р. Серет в с. Улашківці.

5 квітня німецькі війська захопили села Білобожниця та Мазурівка, що дало змогу їм здійснювати контроль за автодорогою Чортків – Бучач. Радянська авіарозвідка виявила присутність автоколонії з 600 автомашин в м. Товсте та рух 400 автомашин з м. Товсте на м. Язловець. Авангард оточеної 1-ї німецької танкової армії вийшов на східний берег ріки Вільхівець на ділянці с. Новосілка Язловецька і Требухівці [13, л.29].

Останньою перепоною на шляху 1-ї німецької танкової армії на захід залишився 18-й гвардійський стрілецький корпус, що займав ділянку фронту від с. Угринів на Стрипі до с. Маріампіль на Дністрі завдовжки 60 км. Станом на 4 квітня 18-й стрілецький корпус мав такий особовий склад: 226-та стрілецька дивізія – 5025 осіб (активний склад – 1154 особи), 280-та стрілецька дивізія. – 4846 осіб. загального складу (активний склад – 1237 бійців). Корпус був переданий до складу 60-ї загальновійськової армії генерала Черняхівського 5 квітня, що було логічним, але запізним рішенням. Того ж дня у 18-й стрілецький корпус були передані 8-ма та 141-ша стрілецькі дивізії (усього 3900 осіб) [14, л. 6]. З метою недопущення подальшого прориву на захід у районі м. Бучача, цим дивізіям був відданий наказ розгорнутись фронтом на схід на рубежі с. Дуліби – Пишківці. 141-ша стрілецька дивізія розмістилась по західному берегу р. Стрипа в районі сіл Сокілець і Лещанці, 8-ма стрілецька дивізія зайняла оборону по західному берегу р. Вільхівець у районі сіл Требухівці і Медведівці. Приймаючи до складу корпусу дві дивізії, командир корпусу І.М. Афонін вважав такі заходи тимчасовими і особливої уваги цим підрозділам не надавав [15, л. 93].

Вирішальним днем для успішного виходу з оточення 1-ї німецької танкової армії стало 6 квітня. 8-ма стрілецька дивізія Червоної армії о 3. 00 ранку була одночасно атакована з південного сходу (полк піхоти і 20 танків) і північного заходу (силами батальйону піхоти і 10 танками). У результаті двох зустрічних ударів радянська дивізія була витіснена на північ, де втратила зв’язок з командуванням 18-го гвардійського. стрілецького корпусу. Після прориву німецькі війська східної та західної груп зустрілись у м. Бучачі і почали переправляти через р. Стрипу обози і автотранспорт.

Здійснений німецькими військами прорив був успішним завдяки катастрофічній ситуації з 18-м стрілецьким корпусом генерала І. Афоніна. Утримуючи оборону завдовжки 70 км, командування корпусу мало надто мало сил для її успіху (усього 2000 осіб особового складу). Командування корпусу не проявило ініціативи щодо створення протитанкової оборони, інженерного забезпечення, погано було організовано проведення розвідки. Незнання обстановки і відсутність планів оборони призвели до невмілого керування військами в бою. Вкрай погано була організована взаємодія з

сусідніми частинами Червоної армії і забезпечення стиків, що призвело до важких наслідків. Саме удар німецьких військ у незабезпечений стик між 23-м і 18-м стрілецькими корпусами дав їм можливість отримати свободу маневру і можливість з'єднатися з оточеним угрупованням [15, л. 92].

Після з'єднання західної і східної груп німецьких військ в Бучачі 18-й гвардійський стрілецький корпус генерала Афоніна опинився в оточенні південніше м. Бучача. Починаючи з 6 і до 11 квітня німецькі війська безперервно атакували його з півночі та заходу. Корпус перебував у винятково важкому становищі. Фактично повністю була відсутня протитанкова артилерія та боєприпаси до усіх видів озброєнь, постачання корпусу через Дністер було неможливим через відсутність плавзасобів. Забезпеченість дивізій боєприпасами становила 0,5 боєкомплекту. Переправи через р. Дністер були відсутні, тому корпус не отримав підтримки від 1-ї танкової армії з правого берега р. Дністер. Німецькі війська значно перевищували можливості 18-го гвардійського стрілецького корпусу як за особовим складом, так і за технікою. До кінця 7-го квітня у корпусі були майже відсутні боєприпаси. 11 квітня 141-ша і 226-та стрілецькі дивізії були повністю розбиті і без наказу здійснили хаотичну переправу через р. Дністер.

Часта передача 18 гвардійського стрілецького корпусу з однієї армії в іншу різко погіршила забезпечення корпусу продовольством, паливно-мастильними матеріалами і боєприпасами. Командування 1-ї і 60-ї гвардійської армії не здійснило жодних заходів щодо покращення ситуації з корпусом. З обіцяних командуванням I Українського фронту військ підсилення на 5 квітня 1944 р. прибув лише 1894-й саперний (7 САУ СУ-85) [15, л.106].

Насамперед важка ситуація склалась у 141-й стрілецькій дивізії, що 1 квітня 1944 р. мала в наявності 3900 осіб особового складу, 34 гармати, 23 міномети, 17 станкових кулеметів. 5 квітня дивізія фактично розпалася, більшість солдатів і офіцерів хаотично переправлялись на південний берег р. Дністер на підручних плавзасобах, командування дивізії повністю втратило контроль над військами. Сусідня 226-та стрілецька дивізія, маючи 4600 осіб особового складу, через паніку фактично відкрила німецьким силам шлях на м. Бучач, а під час відходу залишила на полі бою 360 гвинтівок, 350 ППШ, 6 кулеметів, 13 мінометів, 10 гармат, 400 коней, 140 підвід, 8 автомашин, 11 польових кухонь [15, л. 108].

280-та стрілецька дивізія, перебуваючи в районі с. Новосілка Коропецька, також потрапила під вплив панічних настроїв піхоти 141-ї і 226-ї стрілецька дивізія, о 12. 00 11 квітня бійці 280-ї стрілецької дивізії почали самовільно покидати свої позиції і відступати. Загальному відступу сприяло смертельне поранення командира дивізії Могилянцева. 1031-й стрілецький полк дивізії самовільно переправився через р. Дністер і розбігся хто куди. Загальну втечу червоноармійців дещо зупинив 67-й стрілецький корпус, який організував стійку оборону і зупинив частину відступаючих червоноармійців.

11 квітня 18-й гвардійський корпус І. Афоніна був повністю розгромлений. Залишки окремих підрозділів змогли переправитись через Дністер на територію Буковини, де перебувала радянська I танкова армія. Станом на 13 квітня залишки особового складу 18-го гвардійського стрілецького корпусу становили: 280-та стрілецька дивізія – 2235 осіб, 141-та стрілецька дивізія – 1438 осіб, 226-та стрілецька дивізія – 987 осіб. 12 квітня генерал Афонін особисто перед строем розстріляв начальника розвідки корпусу за незадовільні результати її роботи, що було прямим службовим злочином. Проте вище керівництво, незважаючи на скарги командарма І.Д. Черняховського, не вжило стосовно Афоніна відповідних заходів впливу [10, л. 254].

Після закінчення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції радянсько-німецький фронт на території Тернопільської області проходив з півночі на південь, переважно по руслах річок Восушка і Стрипа. Лише в районі Бучача, у смузі дій I гвардійської армії фронт утворив виступ на схід на такому рубежі: село Гайворонка, східний берег ріки Стрипа, села Старі Петликівці, Стара Брикуля, Новоставці, Слобода Джуринська, Ридодуби, с. Білобожниця, Старий Чортків, Хмелева, Нирків, Нагіряни, Устечко, лівий берег р. Дністер.

У шифрограмі № 10582 командувач I Українським фронтом Г.К. Жуков підсумовував: “До 11. 04. 44 р. від оточеного угруповання залишились лише збірні загони чисельністю 10000 осіб,

70–80 танків без артилерії та автомашин. До 3 тис. офіцерів було вивезено літаками. Захоплено полонених – 6988, машин – 7483, танків – 187, літаків – 61” [16, л. 35].

Отже, можна встановити, що командуванню оточеної в районі м. Кам'янець-Подільський німецької I танкової армії в квітні 1944 р. вдалось здійснити прорив і з'єднатись з основними силами Вермахту в районі м. Бучач Тернопільської області. При цьому німецьким військам у важких погодних умовах вдалось здійснити 80 км переходу через південь Тернопільщини. Виведення німецьких військ за р. Стрипу у районі Бучача тривало з 6 по 18 квітня. За цей час основні сили оточених німецьких військ вийшли з оточення і зайняли оборону на півдні Тернопільщини, чим закрили значний розрив, що виник внаслідок наступальних дій Червоної армії. I німецька танкова армія змогла зберегти структуру і ядро особового складу, але понесла втрати у техніці та автотранспорті. Червона армія неодноразово, але безуспішно, здійснювала спроби прориву оточених німецьких військ силами окремих стрілецьких і танкових корпусів, при цьому окремі з військових з'єднань самі опинились в оточенні. Прорив I німецької танкової армії з Кам'янець-Подільського “мішка” у квітні 1944 р. увійшов у військову історію як приклад успішного військового виходу з оточення.

1. Муковський І.П., Лисенко О.Б. *Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни*. – К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга Пам'яті України”, 1997. – 568 с. 2. *Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945*. – К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга пам'яті України”, 2000. – 944 с. 3. Грицюк В.М. *Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / Валерій Миколайович Грицюк / НАН України. Ін-т історії України. (Серія Україна. Друга світова війна. 1939–1945)*. – К.: Поліграфічна дільниця Ін-ту історії НАН України, 2010. – 150 с. 4. Меллентин Ф. *Танковые сражения 1939–1945 гг. Боевое применение танков во Второй мировой войне / Ф. Меллентин*. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – 304 с. 5. Бухнер А. *1944. Крах на Восточном фронте / Анекс Бухнер*. – М., Эксмо, 2006. – 416 с. 6. Лиддел Гарт Б. *Вторая мировая война / Базил Лиддел Гарт [пер. с англ.]*. – М.: Воениздат, 1976. – 680 с. 7. Фуллер Дж. *Вторая мировая война, 1939 – 1945. Стратегический и тактический обзор / Дж. Фуллер*. – М.: АСТ, 2006. – 359 с. 8. *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: в 6 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС*. – М.: Воениздат, 1960–1965. – Т. 4: *Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига*. – М., 1962. – 338 с. 9. Жуков Г.К. *Спогади і роздуми / Георгій Костянтинович Жуков; пер. з рос. А. Шевченка, Г. Кулінича*. – К.: Політвидав України, 1985. – 841 с. 10. *Операции Советских вооруженных сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Военно-исторический очерк: в 4 т.* – М.: Воениздат, 1958–1959. – Т. 3: *Операции Советских вооруженных сил в период решающих побед (январь-декабрь 1944)*. – 1958. – С. 250. 11. *Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО), ф.323, оп.4 756, д. 46, 152 л.* 12. *ЦАМО, ф. 292, оп. 3070, д. 334, 250 л.* 13. *ЦАМО, ф. 292, оп. 6850, д. 454, 92 л.* 14. *ЦАМО, ф. 857, оп. 1, д. 54, 75 л.* 15. *ЦАМО, ф. 236, оп. 2673, д. 436, 152 л.* 16. *ЦАМО, ф. 236, оп. 2673, д. 1008, 140 л.*